

Theo Hettema

Alsoe langhe.

Liefde en recht in poëtische taal

Verschenen in: Theo Hettema (red.), *Geloof in poëzie. Godsdienstfilosofische bijdragen voor Han Adriaanse* (Amsterdam: Olive Press, 2011), 45-54.

...alsoe langhe,
soe di wynd fan dae vlkenum wayth
ende ghers groyt
ende baem bloyt
ende dio sonne optijocht
ende dyo wrald steed...

Zolang als...

Er ligt een onstuimige, poëtische kracht in een Oudfries vers uit de vijftiende eeuw, waarin iemand een eed voor eeuwig zweert:

zolang de wind van de wolken waait
en gras groeit en
boom bloeit
en de zon opgaat
en de wereld bestaat...¹

De kracht van de alliteratie gaat ook in vertaling niet verloren: de wind van de wolken waait, gras groeit, boom bloeit. De assonantie van de o's in de opgaande zon, het eindrijm van wat groeit en bloeit en dan nog de herhaling van het bijna naïeve 'en(de)', dat in zijn herhaling de oneindigheid nog eens benadrukt: allerlei poëtische middelen komen samen om iets te bezweren dat voor altijd moet bestaan. Dit vers heeft de allure van een Friese Shakespeare, waarbij een Romeo (of moeten we hem Roemer noemen?) aan zijn geliefde bezweert dat zijn liefde voor eeuwig en altijd zal duren en daarbij wind en wolken aanhaalt als getuige van alle natuurverschijnselen die eeuwig doorgaan. 'Rozen verwelken, bloemen vergaan, maar mijn liefde voor jou blijft eeuwig bestaan,' maken wij er op poesiealbumniveau van. Dat is maar een schamele weerspiegeling van dit middeleeuwse vers, waarin de oneindigheid en onstuimigheid van het (zeker toenmalige) Friese landschap zich vermengt met de intense geladenheid van wat de spreker wil uitdrukken.

Het past de hermeneut ook bij dit poëtische vers een vruchtbare distantie te creëren. Met enige spijt nemen we dus voor het moment afscheid van een geëvoceerde Friese Romeo, die zijn eeuwige liefde voor een blondgelokte Friese schone wil verklaren onder het aanroepen van wolken en zon. Een al te romantische interpretatie wil ik in ieder geval blokkeren door te noemen dat dit vers geen allerindividueelste expressie van een

¹ Ik leerde het vers kennen uit Teake Oppewal, Pier Boorsma (red.), *Spiegel van de Friese poëzie van de zeventiende eeuw tot heden*, Amsterdam: Meulenhoff, 1994. Later gaf het vers de titel aan de Friese literatuurgeschiedenis van Teake Oppewal e.a., *Zolang de wind van de wolken waait. Geschiedenis van de Friese literatuur*, Amsterdam: Bert Bakker, 2006.

allerindividueelste emotie is. Van dit vers komen meer varianten voor. De friscus Oebele Vries vermeldt er zo'n vijftien.² Ik noem een paar mooie varianten als:

... alzo langh als wijnt wayet ende kynt scrayet, gres groyet ende bloem bloyet.
... also longe so lond lidze and tha liude libbe.
... alsoe lange alsser dawa falt, pot walt, gers groyet, baem bloyet.³

In de eerste genoemde variant levert het bloeien van de bloem een nog fraaiere alliteratie op dan de bloeiende boom. Bij het werkwoord 'bloeien' zouden we ook eerder denken aan een bloem dan aan een boom. Toch is het de boom die in de meeste varianten van het vers voorkomt. Waar een het bloeien van een bloem verbonden is aan vergankelijkheid, daar is een boom veel meer verbonden aan een taalveld van langdurigheid. En daar gaat het om in de varianten van deze formule.

Nu gebruik ik het woord formule in plaats van vers – en daarmee verschuift ons citaat van het poëtische gebied naar het juridische. Dat is inderdaad de context waarin we de tekst moeten plaatsen. In het bijzonder gaat het dan om het toepassen van de zogenaamde 'vredeban'. Voor de toepassing daarvan moeten we een duik nemen in de Friese rechtsgeschiedenis. In de Karolingische tijd was het oude Friese, plaatselijke gewoonterecht verzameld in de zogenaamde Lex Frisionum. In de hoogmiddeleeuwen na 1100 was het de bisschop van Utrecht die juridisch enige zeggenschap kreeg in de gebieden van wat nu Groningen, Friesland en Drenthe heet. De plaatselijke rechtspraak met 'atten', gezworenen, zal voor een groot deel bewaard zijn gebleven. Maar daarboven werd een structuur gecreëerd van regionaal recht, gesproken door de schout of grietman en een hoger recht, dat door de verzamelde schouten en de bisschop of zijn vertegenwoordiger werd gesproken. De graaf van Holland nam de jurisdictie van de bisschop van Utrecht over, maar zijn macht taande in de veertiende en vijftiende eeuw, de periode waarin de zogenaamde Friese Vrijheid bloeide. In die periode komt opnieuw de behoefte op om het Friese gewoonterecht vast te leggen. De vijftiende eeuw levert de verzameling 'eeuwigheidformules' op, waarvan er dus zo'n vijftien varianten zijn. Met de komst van het Saksische recht na 1498, wanneer de Saksische hertog zeggenschap in de Noordelijke Nederlanden krijgt, valt het gebruik van de eeuwigheidsformule weg.⁴

We hebben dus te maken met een juridische eeuwigheidsformule. Deze formule heeft met name in de 'ferdban' of 'vredeban' een rol gespeeld.⁵ Bij deze vredeban moeten we denken aan een afdoende uitspraak van een lagere rechter over kwesties van onroerend goed. De 'ban' betekent de verbinding van een eigenaar aan een stuk land. De vredeban is dan 'een plechtige handeling van den rechter waarbij hij een eigenaar uit en een nieuwen eigenaar in het goed "bant" en vervolgens daarover vrede gebiedt.'⁶ Met een eeuwigheidsformule wordt de zaak vervolgens voor eens en altijd beslecht. In alle ingewikkelde kwesties rond eigendom en eigendomsoverdracht had deze eed een zware waarde. Uit de Friese rechtstraditie kennen we het zogenaamde 'kestigia', het procesvoeren door middel van het zweren van eden.⁷ Als

² Oebele Vries, 'De âldfryske ivichheidsformule,' in: N.R. Århammar e.a. (red.), *Miscellanea Frisica. In nije bondel Fryske stúdzjes/ A New Collection of Frisian Studies*, Assen: Van Gorcum, 1984, 89-96.

³ 'Zolang als de wind waait, kind huilt, gras groeit en bloem bloeit.' 'Zolang land er ligt en mensen leven.' 'zolang als dauw valt, pot kookt, gras groeit, boom bloeit.'

⁴ N.E. Algra, *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland*, diss. RU Groningen, Groningen: Noordhoff, 1966, 40-43.

⁵ Vries, 'Ivichheidsformule,' 90-91.

⁶ Woordenboek Middelnederlands via <http://gtb.inl.nl>. Het woordenboek vermeldt dat het middelnederlands op dit punt met het oudfries overeenstemt.

⁷ *Kestigia* is een oudfries werkwoord voor zweren, al zou hier ook de betekenis 'kiezen' in het geding kunnen zijn: het is de aanklagende partij die mag kiezen of de beklagde zijn bewijslast moet verzwaren met meer

iemand het bezit van onroerend goed bij een ander wil betwisten, kan hij dat doen door het eisen van zes of twaalf getuigen bij de beklagde partij, die zweren de waarheid te spreken, waarna de rechter uitspraak doet. Wijst de rechter de claim toe, dan is er automatisch sprake van meened bij de beklagde partij en diens zwerende getuigen, wat zwaar bestraft wordt. We kunnen ons voorstellen hoe het gebruik van gezworen eden een van de weinige bewijsrechtelijke middelen is in een rechtssysteem waar land en eigendom niet door een centrale leenheer aan leenmannen wordt toegewezen, maar waar eigendomsrecht door betwistbare tradities uit woelige tijden waarin weinig is vastgelegd moet worden geclaimd. Dat de beklagde partij daarbij niet onschuldig is tot het tegendeel bewezen is, behoort tot de eigenaardigheden van Germaans recht, die dus in Friesland, na een aanvankelijk meer Romaans georiënteerd systeem onder de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland, een herleving kreeg aan het slot van de middeleeuwen.

Met deze achtergrond beseffen we iets van het gewicht van de eeuwigheidsformule. Wanneer de context onroerend goed betreft (het bezit van land, het gebruik van sloten), valt ook te begrijpen waarom bij het zweren vooral op zaken van land en landbouw een beroep wordt gedaan.

Maar zo gemakkelijk is onze tekst niet in een kader te plaatsen. We blijven in het gebied van het oudfriese recht, maar moeten vervolgens constateren dat onze tekst niet in de context van de vredeban gebruikt is. De variant die ik heb gekozen komt namelijk uit een andere vorm van het Germaanse gebruiksrecht dat aan het einde van de middeleeuwen in Friesland opgeld deed. Het betreft een 'freedeed', een eed bij het juridische verzoenen van een vete. Door het doden van een persoon is een vete ontstaan, die tot meer doodslag zal leiden omdat de familie van de vermoorde persoon wraak eis. De zaak wordt voor de rechter gebracht, die een uitspraak doet over schadevergoeding (*wergeld*), waarna vervolgens de familieleden van de omgekomen man moeten zweren dat ze van verdere vergelding af zullen zien:

Soe i thisse lioden, ther j alheer vnder ede ladeth zijn wm her N daedbannende, ende alla da jenne, ther j hana, willeth halda mit festa trouwen ende een fulle ende festen ferde alanch ende alderlang ende alsoe langhe, soe di wynd fan dae vlkenum wayth ende ghers groyt ende baem bloyt ende dio sonne optijocht ende dyo wrald steed; dat j dat ne lete vm mannis rede, om frouwen sponste ner vm ju seluis tochta ner om nene seckum, ther ioe framia ief scadia moghe. The ioe God also helpe etc.^{8 9}

[Zweer] dat u tot deze mensen, die om u hier ter ede genodigd zijn vanwege de doodslag van de heer N., en tot allen die u aanklaagt, met vaste trouw zult bewaren een volle en vaste vrede voor eeuwig en altijd en zolang de wind van de wolken waait en gras groeit en boom bloeit en de zon opgaat en de wereld bestaat. [Zweer] dat u dat niet zult laten door de raad van een man, door de verleiding van een vrouw, noch door eigen overweging of enige andere zaak die u kan bevoordelen of schaden. Zo helpe u God [en al zijn heiligen tot een rechte eed en moge die helemaal zuiver zijn].

Slechts eenmaal komt de eeuwigheidsformule voor in het kader van het beslechten van een vete. Dat hoeft niet helemaal te verbazen. Het beslechten van de vete met vergoeding en het

getuigen of de zaak moet voortzetten met een kampgevecht (waarvoor hij een kampvechter mag inhuren). Zie R.J. Cleveringa, *Het oud-Friese 'kestigia'*, Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1959.

⁸ Wybren Jan Buma, Wilhelm Ebel, *Westerlauwersches Recht I. Jus Municipale Frisonum. Zweiter Teil*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977, 345-346, 638-640.

⁹ Vul aan met: ende alle zijne helghen toe een riuchte eed ende di al oenmenis ti wisena.

zweren van een eed is immers geen vorm van strafrecht, maar ook een vorm van het compenseren van economische waarde, voor het oog van de rechter onderling te regelen.

Geplaatst in het geheel van de juridische formule komt het poëtische karakter van het fragment des te sterker naar voren. De woordherhaling vinden we ook terug in de overige zinnen, evenals enige alliteratie (fulle ende festen ferde, alanch ende alderlang; een volle en vaste vrede, eeuwig en altijd), maar de poëtische verdichting van de taal is het grootste in het fragment, dat met een zekere zelfstandigheid in mondelinge overlevering door de geschiedenis heengegaan moet zijn en hier in het kader van het beslechten van een vete is opgenomen.

Het is fascinerend dat schriftelijk vastgelegde rechtstaal een mondelinge overlevering moet hebben opgenomen die zo'n poëtische kracht heeft.¹⁰ Geen liefdestaal is het, maar wel taal die een grote intensiteit moest uitdrukken waar geen andere bewijskracht voorhanden was. Waar die intensiteit gewenst is, komt de taal in haar verdichte vorm, dat is: als poëzie, naar voren.

Liefde en recht

Dat brengt me tot een meer filosofische doordenking van deze poëtische rechtstaal. Blijkbaar zijn er momenten in de rechtsontwikkeling waarin de juridische taal zich mengt met een ander discours, momenten waarop de taal zich verdicht, omdat daaraan een juridische behoefte is. Zulke momenten plaats ik niet in het begin van het juridische discours. Dat zou aan de lezer de suggestie meegeven dat er in een mythische oertijd nog poëtische schoonheid en souplesse in de taal lag en dat deze gaandeweg verloren is gegaan – o tempora, o mores. Het kan zijn dat in vroeger tijden poëzie en rechtstaal een ferm verbond hebben gevormd, maar het getuigenis hiervan vinden we voor deze formule alleen in de late middeleeuwen, op het moment van een zeker vacuüm tussen twee rechtssystemen, in zaken waar de rechtsgang zich niet kan beroepen op onbetwistbare feiten maar behoefte heeft aan een zekere verzwaring van getuigende taal.

Dat leidt mijn gedachten naar wat Paul Ricoeur te berde heeft gebracht over de semantiek van het getuigenis.¹¹ Ricoeur verbindt de betekenis van het getuigenis aan de rechtsgang, waarin iets wat gezien is omgezet wordt in een te horen getuigenis voor een rechter. Het dringende van de getuigende taal is verbonden aan de existentiële inzet van de getuige, die bereid is alles te geven voor zijn getuigenis. Het getuigenis zegt uiteindelijk meer over de getuige dan over wat betuigd wordt. Het getuigenis is zo geen taal meer over een handeling maar zelf een handeling, een betuigen van de getuige. 'Le témoignage est l'action elle-même en tant qu'elle atteste dans l'exteriorité l'homme intérieur lui-même, sa conviction, sa foi.'¹² Het spannende voor Ricoeur is, dat in en door de taal van het getuigenis een element van het absolute inbreekt in de gewone taal. (In het vervolg van het artikel zal Ricoeur dat gebruiken om de religieuze dimensie van het getuigenis in profetische taal aan de orde te stellen.) Dit inbreken van het absolute betekent voor Ricoeur echter geen breken van de taal. De taal ontvouwt zich in nieuwe vormen.

¹⁰ De fascinatie voor het dichterlijke in het juridische oudfries reeds bij Conrad Borchling, *Poesie und Humor im Friesischen Recht*, Aurich: s.n., 1908. Verder bij Eric G. Stanley, 'Alliterative Ornament and Alliterative Rhythmical Discourse in Old High German and Old Frisian Compared with Similar Manifestations in Old English,' *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 106 (1984) 184-217; Daniel P. O'Donnell, 'The Spirit and the Letter. Literary Embellishments in Old Frisian Legal Texts,' in: Rolf Bremmer e.a. (red.), *Approaches to Old Frisian Philology*, Amsterdam: Rodopi, 1998, 245-256. Zie *Zolang de wind*, 346.

¹¹ Paul Ricoeur, 'L'herméneutique du témoignage (1972)', in: Paul Ricoeur, *Lectures 3. Aux frontières de la philosophie*, Paris: Seuil, 1994, 107-139, pp. 110-117.

¹² Ricoeur, 'Témoignage', 117.

Het is duidelijk dat die nieuwe talige vormen zich er voor lenen om drager te worden van meer dan het gewone en gebruikelijke. Zo hebben we dat hierboven ook gezien: in de verdichting van de taal kan een aspect van getrouwheid en zelfs verknochtheid naar voren komen dat in de gebruikelijke rechtstaal ontbreekt.

Dit is precies een relatie die Ricoeur interesseert. In een lezing over ‘Amour et justice’ is hij uitgebreid ingegaan op de dialectiek die kan ontstaan tussen de noemers liefde en rechtvaardigheid.¹³ Het is niet moeilijk het verschil tussen beide te benoemen. De notie rechtvaardigheid komt voor uit het prozaïsche juridische taalveld. Deze notie moet het hebben van zijn formele kracht. Daar tegenover staat de liefde, die gedragen wordt door poëtische taal, en zijn kracht verkrijgt in het gebied van het meer dan gewone, het overstijgen van reciprociteit.¹⁴

Spannend wordt het echter pas als we niet alleen een dichotomie tussen de twee noemers constateren, maar zoeken naar hun verbinding. Dat doet Ricoeur in de genoemde lezing door te wijzen op de zogenaamde veldrede van Jezus in Lucas 6,17-49.¹⁵ In deze rede presenteert Jezus een formulering van de Gulden Regel: ‘Tot jullie die naar mij luisteren zeg ik: heb je vijanden lief, wees goed voor wie jullie haten’ (Luc. 6,27). Hier wordt de liefde gemaakt tot een gebod: heb lief! Dat is een paradox, die met de gebruikelijke logica van de equivalentie niet te bevatten valt. Hier moeten we het hebben van een ‘logique de surabondance’.¹⁶ Waar de gulden regel dreigt vast te lopen in een utilistische maxime *do ut des*, geef zodat ik jou ook iets geef, biedt het aspect van de liefde de mogelijkheid deze impasse te overstijgen. Liefde en rechtvaardigheid vormen dan geen afzonderlijke gebieden, maar werken dialectisch op elkaar in en vormen in onderscheiden situaties mogelijkheden tot handelen.

C’est la tâche de la philosophie et de la théologie de discerner, sous l’équilibre réfléchi qui s’exprime dans ces formules de compromis, la secrète discordance entre la logique de surabondance et la logique d’équivalence. C’est aussi la tâche de dire que c’est seulement dans le jugement moral en situation que cet équilibre instable peut être instauré et protégé.¹⁷

Deze conclusie van Ricoeur helpt ons om de waarde te benoemen van het laatmiddeleeuwse fragment dat de wind ons uit de wolken doet toewaaien. Het gaat hier niet om een aberratie van de taal, een uiting van primitiviteit waar nog geen volwaardige formele rechtstaal ontwikkeld zou zijn. In het fragment lezen we een bijzondere figuratie van betuiging, het zweren van een eed in een juridische situatie waar helder bewijsmateriaal ontbreekt, en het aankomt op het betuigen van een gesteldheid. In onze rechtstraditie is het slechts een korte periode geweest dan deze combinatie van poëtische en juridische taal heeft kunnen functioneren. Daarna kwam er een ander rechtssysteem waarin de waarde van *honnêteté* op een andere manier betuigd en getoetst moest worden.

Maar wat een adembenemende schoonheid is er overgebleven in dit fragment dat ons is toegekomen die moeten leven in een tijd van Wet-Muldertransacties, dagvaardingsprocedures en eisen van reconventie. Dat is van eeuwige waarde.

¹³ Ik verwijs naar de nieuwste editie Paul Ricoeur, *Amour et justice*, Paris: Éditions Points, 2008, waarin ook opgenomen een vertaling van de Gifford lectures ‘Le soi dans le miroir des Écritures’ en ‘Le soi mandaté. À l’école des récits de vocation prophétique’.

¹⁴ Een thema dat Ricoeur vaak behandelt en dat het meest voldragen is uitgewerkt in zijn *Parcours de la reconnaissance. Trois Études*, Paris: Stock, 2004.

¹⁵ Ricoeur, *Amour et justice*, 32vv.

¹⁶ Ricoeur, *Amour et justice*, 35.

¹⁷ Ricoeur, *Amour et justice*, 42.